

گونه‌شناسی کاربرست آیات قرآن در کتاب شرح چهل حدیث امام خمینی رحمته‌الله علیه

احمد ربانی خواه^۱

زهرا غفاریان زوار زاده^۲

چکیده

پس از قرآن، احادیث پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان شیعه علیهم‌السلام چراغ هدایت بشریت بوده‌اند. حدیث، مانند قرآن دارای ابعاد گوناگون و جنبه‌های متعدد است و محکم و متشابه، مطلق و مقید و عام و خاص و... دارد که تمامی این جنبه‌ها در سه حوزه شرح الحدیث، نقد الحدیث و حل اختلاف اخبار بررسی می‌شود. در طول تاریخ شارحان حدیث از روش‌های مختلفی برای شرح احادیث استفاده کرده که مهم‌ترین آن‌ها بهره‌گیری از آیات قرآن کریم است. در این میان امام خمینی رحمته‌الله علیه به‌عنوان فقیه جامع علوم فقه، اصول، عرفان، فلسفه و حدیث، چنین نگاهی را در آثار مکتوب خود به یادگار گذاشته‌اند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و شیوه کتابخانه‌ای، به بررسی روش امام خمینی رحمته‌الله علیه در شرح روایات با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم در کتاب شرح چهل حدیث پرداخته است. بیان اندیشه‌های قرآن‌شناختی امام خمینی رحمته‌الله علیه با تمرکز بر مسئله فهم قرآن از نگاه امام و ترسیم ابعاد مختلف آن از اهداف اساسی این پژوهش است. روش امام خمینی رحمته‌الله علیه در بهره‌گیری از آیات قرآن در شرح روایات، چراغ روشنی فرا راه نویسندگان، اندیشمندان دینی و حدیث‌پژوهان است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، مجموع آیاتی که در شرح روایات چهل حدیث به کار رفته است، در حدود ۱۴۰ آیه است که بعضی تکراری است. در این میان، ۷۶ آیه برای استشهاد به قرآن، تعداد ۳۰ آیه جهت استدلال به قرآن، ۶ آیه به‌عنوان نمونه و تمثیل و ۵ آیه برای بیان مصداق استفاده شده که تفصیل هر یک از این موارد در متن مقاله بیان شده است.

واژه‌های کلیدی: امام خمینی رحمته‌الله علیه، چهل حدیث، آیات قرآن، شرح حدیث، گونه‌شناسی.

۱. استادیار علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه پیام نور، گروه علوم قرآن و حدیث، تهران، ایران، (نویسنده مسئول).
Email: Rabbani_kh@pnu.ac.ir

۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، نیشابور، ایران.
Email: Nateq1215@yahoo.com
پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۷

مقدمه

۱. بیان مسأله

اربعین نویسی از جمله سبک‌های کهن حدیث‌نگاری است که پشتوانه روایی دارد. این سبک در قرن دوم هجری توسط حدیث‌نگاران اهل سنت پی‌ریزی شد. محدثان شیعی با فاصله زمانی سه قرن، از این سبک تأثیر پذیرفتند و نخستین کتاب اربعین حدیثی را در قرن پنجم هجری تألیف کردند (مدیر شانه‌چی، ۱۳۸۸ش: ص ۲۱۷).

پس از قرآن، احادیث گهربار و دُرّبار نبی مکرم اسلام ﷺ و ائمه هدی ﷺ چراغ هدایت بشریت بوده‌اند و این همان دو ثقل است که پیامبر ﷺ میان امتش به یادگار گذاشت و فرمودند که با چنگ زدن به این دو گمراه نمی‌شوید. در کلام پیامبر ﷺ و ائمه هدی ﷺ به حفظ و نگهداری این احادیث گهربار بسیار تأکید شده و همگان را بدان تشویق نموده‌اند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ حَفَظَ مِنْ شِيعَتِنَا أَرْبَعِينَ حَدِيثًا، بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَفِيهَا عَالِمًا وَ لَمْ يُعَذِّبْهُ؛ هر کس از شیعیان ما چهل حدیث حفظ کند، خداوند عزوجل او را در روز قیامت عالم و فقیه مبعوث می‌کند و عذابش نخواهد کرد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶ش: ج ۱، ص ۳۰۶). این همه تأکید به تعلیم و تعلم احادیث و حفظ و نگهداری آن‌ها، به سبب این است که انسان راه را از بیراهه تشخیص دهد و خداوند این چراغ‌های فروزان را برای روشنایی و هدایت بشریت قرار داده تا با تبعیت از این بزرگواران در ورطه نابودی قرار نگیرد و صراط مستقیم را پیموده و به سرمنزل مقصود برسد که همان لقاءالله و در جوار حق بودن است.

حدیث مانند قرآن دارای ابعاد گوناگون و جنبه‌های متعدد است؛ آن‌گونه که امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ فِي أَخْبَارِنَا مُتَشَابِهًا الْقُرْآنِ، وَ مُحْكَمًا كُمُحْكَمِ الْقُرْآنِ، فَرُدُّوْا مُتَشَابِهَهَا إِلَى مُحْكَمِهَا، وَ لَا تَتَّبِعُوا مُتَشَابِهَهَا دُونَ مُحْكَمِهَا فَتَضَلُّوْا؛ در روایات ما هم چون آیات متشابه قرآن، سخنان متشابهی هست، پس برای فهم درست متشابهات، آن‌ها را به محکمت برگردانید و بدون در نظر گرفتن محکمت، از متشابهات پیروی نکنید که گمراه می‌شوید» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ج ۲۷، ص ۱۱۵). هم‌چنین احادیث نیز شامل و حاوی مطالب و مسائل عرفانی، فقهی، حکمی، کلامی، اعتقادی و مباحث انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و امثال آن است (احمدی فقیه، ۱۳۷۲ش: ص ۱۶۸). بر خلاف تلقی رایج که همواره حدیث را مبین قرآن می‌دانند، گاهی در فهم بیشتر و بهتر مضامین روایی از قرآن استفاده می‌شود و آن‌چه از فراز قرآنی «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ؛ بر تو نیز این ذکر (قرآن) را فرو فرستادیم تا برای مردم آن‌چه را که بر آن‌ها فرو فرستاده شده است، به روشنی بیان کنی» (نحل/۴۴) ظاهر می‌شود، جز این نیست که از جمله شئون

پیامبر ﷺ و سنت او تبیین مضامین وحیانی است. باید دانست که نقش تبیین قرآن منحصر به داوری در مورد صدور و عدم صدور حدیث نیست، بلکه گاه می‌توان در تفسیر و حتی تخصیص حدیث نیز از آن بهره گرفت؛ هم‌چنان که نقش آن در تبیین احادیث منسوخ و نیز استدلال بر محتوای آن‌ها قابل انکار نیست. بنابراین با واکاوی آیات مرتبط با روایات به این حقیقت دست می‌یابیم که در پاره‌ای موارد می‌توان وضعیت و مضامین روایات را با بهره‌گیری از آیات قرآن تبیین نمود (کلانتری، ۱۳۹۵ش: صص ۹۷-۱۱۷).

کوشش‌های دانشمندان مسلمان در زمینه فقه‌الحدیث در سه حوزه شرح‌الحدیث، نقد‌الحدیث و حل اختلاف اخبار و نیز تدوین رساله‌های مستقل قابل بررسی است. این دانش با تلاش پاسداران سنت پیامبر ﷺ آغاز شد و راویان با مراجعه به امامان علیهم‌السلام و اصحاب بزرگ آن‌ها به فهم و حل روایات همت گماشتند و سیر کلی این کوشش‌ها، از شرح‌های ساده بر یک حدیث یا نقد آن آغاز می‌شود و در قرون اخیر به شرح‌های بسیار بزرگ و مفصل و نیز تدوین رساله‌های مستقل مرتبط با حوزه فقه‌الحدیث می‌انجامد (مسعودی، ۱۳۹۶ش: صص ۲۴-۵۴).

در میان دانشمندان علوم اسلامی، امام خمینی رحمته‌الله به‌عنوان فقیه جامع در رشته‌های مختلف علوم معقول و منقول، فقه، اصول، فلسفه و عرفان و دانش حدیث دارای تخصص ویژه‌ای بوده‌اند (سبحانی، ۱۳۹۲ش: صص ۱۱-۱۹؛ روحانی، ۱۳۵۹ش: صص ۳۶-۴۱). کتاب *چهل حدیث* ایشان کتابی پرارزش و نفیس در شرح روایات و در زمینه اخلاق و عرفان است. امام خمینی رحمته‌الله در بررسی تطبیقی روایات با تکیه بر قرآن کریم و با ترسیم ابعاد مختلف به شرح روایات پرداخته‌اند. ایشان با آوردن استشهادها و استدلال‌های قرآنی و پرداختن به نقاط مشترک بین آن‌ها، خواننده را در فهم هرچه بیشتر احادیث، یاری کرده است. در نگاه و اندیشه امام خمینی رحمته‌الله، عرضه روایات بر قرآن یکی از قواعد فقه‌الحدیثی است که در سرتاسر کتاب، این قاعده به چشم می‌خورد. در نگاه امام رحمته‌الله، قرآن، روایات و ادعیه از هم جدایی ناپذیرند. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که آیات قرآن کریم، چه نقش و جایگاهی در روش فقه‌الحدیثی امام خمینی رحمته‌الله در کتاب *شرح چهل حدیث* دارد؟ به دیگر سخن، هدف از این نوشتار بررسی شیوه و روش امام خمینی رحمته‌الله در بررسی تطبیقی روایات و آیات قرآن و بیان اندیشه‌های قرآن‌شناختی امام خمینی رحمته‌الله در شرح روایات و از زوایه فقه‌الحدیثی است.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پیرامون کتاب *شرح چهل حدیث* امام خمینی رحمته‌الله پژوهش‌های فراوانی انجام شده و محققان در زمینه‌های مختلف به شرح و نقد این کتاب پرداخته‌اند (جوادی، ۱۳۷۹ش؛

احمدزاده، ۱۳۸۸ش؛ کبیری، ۱۳۸۸ش؛ احمدی سفیدان، ۱۳۹۷ش)، اما درباره شیوه استفاده امام خمینی رحمته الله علیه از آیات قرآن در شرح این کتاب، هیچ پژوهشی صورت نگرفته است.

اشاره به برخی پژوهش‌های اختصاصی درباره کتاب شرح چهل حدیث امام خمینی رحمته الله علیه از یک سو و توجه به تحقیقات صورت گرفته در حوزه فقه‌الحديث از سوی دیگر نشان می‌دهد که این پژوهش در نوع خود بی‌پیشینه و دارای نوآوری است.

جوادی در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به شرح چهل حدیث امام خمینی رحمته الله علیه» به معرفی این کتاب پرداخته و آن را یک کتاب اخلاقی خوانده است و با اشاره به نگاه عرفانی امام خمینی رحمته الله علیه، آن کتاب را بررسی کرده است (جوادی، ۱۳۷۹ش).

احمدی سفیدان نیز در مقاله‌ای از مناسبات امر سیاست و اخلاق در اندیشه سیاسی امام خمینی رحمته الله علیه سخن گفته است (احمدی سفیدان، ۱۳۹۷ش).

میرجلیلی و همکاران (۱۳۹۶ش) در نوشتاری با عنوان «پیش‌فرض‌ها و مبانی فهم و نقد روایات از دیدگاه امام خمینی رحمته الله علیه»، از اهمیت و نورانیت روایات و مرجعیت عقل در فهم آن‌ها به عنوان پیش‌فرض مهم در فهم و نقد حدیث از دیدگاه امام رحمته الله علیه یاد کرده‌اند. هم‌چنین مبانی نقد حدیث از دیدگاه امام رحمته الله علیه را لزوم اطمینان از صدور روایت از معصوم علیه السلام و ترجیح متن بر سند برشمرده‌اند و در اشاره به مبانی فهم حدیث از نظر امام رحمته الله علیه از توجه به مناصب مختلف معصومان علیهم السلام، رفع اضطراب از حدیث، تشکیل خانواده حدیث، توجه به جامعیت روایات، رفع تعارض از روایات متعارض و توجه به سبب، زمان و مکان صدور حدیث سخن گفته‌اند، ولی از مبنای مهم توجه به آیات قرآن برای فهم روایات و هم نقد آن، هیچ سخنی به میان نیامده است. در حالی که در پژوهش‌های فقه‌الحديثی هم چون مقاله فتاحی‌زاده و افشاری (۱۳۸۹ش) که روش فهم حدیث در وسائل‌الشیعه را بررسی کرده‌اند، به ده مبنای فهم حدیث اشاره شده که یکی از آن‌ها توجه به آیات قرآن است.

۳. ضرورت و روش پژوهش

در این پژوهش تلاش شده تا ابتدا کتاب شرح چهل حدیث تنها از منظر فقه‌الحديثی بررسی شود و در ادامه تمرکز تحقیق تنها به نقش آیات قرآن و شیوه بهره‌مندی امام خمینی رحمته الله علیه از آن محدود شده و از این منظر، کار جدید و نوپدید است. این پژوهش از نوع پژوهش بنیادی است و به روش کتاب‌خانه‌ای و تحلیل محتوا انجام شده است. داده‌های مرتبط با هدف و سوال اصلی پژوهش از منابع معتبر جمع‌آوری گردید و سپس با یک نظم منطقی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت تا به پاسخ مناسب به پرسش اصلی دست یابد.

یافته‌ها و بحث

نحوه کاربست آیات در شرح روایات چهل حدیث

بررسی شیوه فقه‌الحدیثی امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در شرح چهل حدیث نشان می‌دهد که نویسنده در چهار محور، از آیات قرآن کریم برای شرح و توضیح محتوای روایات بهره برده است. مجموع آیاتی که امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در شرح روایات از آن استفاده کرده است، با در نظر داشتن موارد تکراری، ۱۴۰ آیه است. از این تعداد آیات، ۷۶ آیه برای استشهاد به قرآن استفاده شده و تعداد ۳۰ آیه در جهت استدلال به قرآن آمده است. ۶ آیه برای تمثیل به محتوای قرآنی اشاره داشته و ۵ آیه هم مصداق مطرح در روایت مورد بحث را نشان می‌دهد. دیگر آیات مورد اشاره در کتاب شرح چهل حدیث یا در متن حدیث قرار دارد و بیان معصوم است و یا در سخن بزرگان و روایات هم مضمون ائمه اطهار علیهم‌السلام در فهم بهتر روایت مورد بحث، نقل شده است.

نظر به فراوانی موارد، در هر یک از محورهای چهارگانه، به دو نمونه از کاربست آیات اشاره می‌شود و آمار دقیق در قالب جدول و نمودار نشان داده خواهد شد.

۱. استشهاد قرآنی

قرآن کریم که منبع سرشار معارف عالیه است، رسوخ عظیمی در زندگی مسلمانان و ذهن و زبان آن‌ها به ویژه ادیبان و سخن‌شناسان مسلمان داشته است. هرچند فهم قرآن به تنهایی برای انسان میسر نیست، اما می‌توان با بهره‌گیری از تعالیم پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام از قرآن بهره برد. در زمان حضور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم مسلمانان پرسش‌ها و ابهامات قرآنی خود را از ایشان سوال می‌پرسیدند و پاسخ می‌گرفتند. در دوره حضور ائمه علیهم‌السلام، آن حضرات معصومین علیهم‌السلام که راسخان در علم هستند، مرجع پرسش‌های فکری و قرآنی مردم بوده‌اند. پیشینه استشهاد به آیات قرآن به دوره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بازمی‌گردد که آن حضرت صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بیشتر پاسخ‌های خود را با بیان شواهدی از آیات قرآن تشریح می‌کردند. پس از آن، شاعران، نویسندگان و ادیبان از این شیوه در بسیاری از آثار ادبی خود بهره برده‌اند. نمونه‌های فراوان از نظم و نثر ادبی در زبان عربی و فارسی با پشتوانه آیات قرآن کریم، گویای این حقیقت است. امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در شرح ۳۳ روایات از کتاب شرح چهل حدیث به ۷۶ مورد از آیات قرآن کریم استشهاد و اشاره کرده است که برای نمونه به دو مورد تحلیلی اشاره خواهد شد.

۱-۱. **حب نفس**: امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در شرح سومین حدیث از این کتاب در تحلیل مقوله «عُجِبَ»، سرچشمه آن را حب نفس می‌داند و بیان می‌کند: «بدان که رذیله عجب از حب نفس پیدا شود؛ چون که انسان مفظور به حب نفس است و سر منشاء تمام خطاهای انسانی

و رذائل اخلاقی حب نفس است و از این جهت است که انسان اعمال کوچک خودش به نظرش بزرگ آید و خود را به واسطه آن از خوبان و خاصان درگاه حق شمارد و خود را به واسطه اعمال ناقابل مستحق ثنا و مستوجب مدح داند؛ بلکه قبايح اعمالش گاهی در نظرش نیکو جلوه کند؛ به واسطه این حب نفس، با یک عمل کوچک مخلوط به هزار کثافت و معبذات، خود را طلب کار حق تعالی و مستوجب رحمت داند. ترک لذت برای لذت بزرگ تر می‌کنیم. نماز که معراج قرب الهی است، ما بجا می‌آوریم برای قرب به زن‌های بهشتی! ربطی به تقرب حق ندارد؛ مربوط به اطاعت امر نیست؛ با رضای خدا هزاران فرسنگ دور است. ای عزیز، نمازی که برای خاطرخواهی زن باشد - چه زن دنیایی یا بهشتی -، این نماز برای خدا نیست؛ نمازی که برای رسیدن به آمال دنیا باشد یا آمال آخرت، به خدا ارتباط ندارد؛ پس چرا این قدر ناز و غمزه‌فروشی می‌کنی و عشوه و غنج و دلال می‌کنی، به بندگان خدا به نظر حقارت نگاه می‌کنی، خود را از خاصان درگاه حق حساب می‌کنی؟ بیچاره تو با همین نماز مستحق عذابی و مستوجب زنجیر هفتاد ذراعی که اشاره به آیه مبارک «حُدُوهُ فَعُلُوهُ* نُمَّ الْجَحِيمِ صَلْوُهُ* نُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ دَرَعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ؛ بگیریدش، پس برگردنش غُلُّ در افکنید* سپس در دوزخش اندازید* سپس او را زنجیری که در ازایش هفتاد ذراع است، درآید» (حاقه/۳۰-۳۲) هست؛ پس چرا خود را طلب کار می‌دانی و برای خود در همین طلب کاری و تدلُّ و عُجَب، عذابی دیگر تهیه می‌کنی؟» (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: صص ۸۲-۸۵).

ای نفس عجب که با دلم هم نفسی
ای در دل شب چو روز آخر چه کسی
من بنده آن صبح که خندان برسی
هم شحنه و دزد و خواجه و عسی

(مولوی، ۱۳۶۰ش: ص ۳۳۵)

امام خمینی رحمته‌الله‌علیه پس از این که دلسوزانه پیرامون این ردیله به افراد هشدار می‌دهد و آن‌ها را به اندیشه و تفکر دعوت می‌کند، استشهادی از *قرآن* می‌آورد و به زنجیر هفتاد ذراعی وارده در آیات سوره الحاقه اشاره می‌کند. این استشهاد، تلویحی و از نوع واژگانی است که در این شیوه، واژه یا ترکیب قرآنی، بدون هیچ دگرگونی یا با اندک دگرگونی لفظی یا معنوی در کلام وارد می‌شود.

۲-۱. **اطمینان قلب:** امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در فرازی از شرح حدیث حب دنیا (حدیث ششم)

چنین می‌فرماید: «چون فطرتاً انسان حب بقاء دارد و از فنا و زوال متنفر و گریزان است و مردن را فنا گمان می‌کند، گرچه عقلش هم تصدیق کند که این عالم، دار فنا و گذرگاه است و آن عالم باقی و سرمدی است، ولی عمده ورود در قلب است؛ بلکه مرتبه کمال آن اطمینان است؛ چنانچه حضرت ابراهیم خلیل الرحمان علیه‌السلام از حق تعالی مرتبه اطمینان را طلب کرد و به او مرحمت شد.

اشاره به آیه مبارکه «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُخَيِّسُ الْمَوْتَى قَالَ أُولَئِمُ تُؤْمِنُ قَال بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيُظْمَئِنَّ قُلُوبَهُمْ؛ و آن‌گاه که ابراهیم گفت: پروردگارا، نشانم ده چگونه مردگان را زنده می‌کنی. گفت مگر ایمان نیاوردی؟ گفت: آری ایمان دارم، اما برای این که دلم آرام گیرد» (بقره/۲۶۰).

پس چون قلوب با ایمان به آخرت ندارند، مثل قلوب ماگرچه تصدیقی عقلی داریم، یا اطمینان ندارند، حب بقاء در این عالم را دارند و از مرگ و خروج از این نشئه گریزان‌اند و اگر قلوب مطلع شوند که این عالم دنیا پست‌ترین عوالم است و دار فنا، زوال، تصرم و تغییر است و عالم هلاک و نقص است و عوالم دیگر که بعد از موت است، هر یک باقی و ابدی و دار کمال و ثبات و حیات و بهجت و سرور است، فطرتاً حب آن عالم را پیدا می‌کنند و از این عالم گریزان‌گردند» (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: صص ۱۳۷-۱۳۸).

آدمی در عالم خاکی نمی‌آید به دست
عالمی از نو بساید ساخت وز نو آدمی
(حافظ، ۱۳۹۴ش: ص ۳۱۵)

در این قسمت از حدیث، برای اطمینان دادن به قلب مؤمن، اشاره به آیه مبارکه ۲۶۰ سوره بقره می‌کند و این آیه را استشهاد می‌آورد، آنجا که حضرت ابراهیم علیه السلام از خدا اطمینان قلبی طلب می‌کند، با این که ایمان به مسئله دارد. امام خمینی رحمته الله علیه نیز مؤمن را اطمینان می‌دهد که مردن، فنا، زوال و نیستی نیست، بلکه مرگ، انتقال است و دنیا گذرگاه؛ به عالم بعدی گذر می‌کند و فنا و زوالی در کار نیست و این مرتبه، کمال اطمینان است و به طور فطری حب آن عالم را پیدا می‌کند.

این استشهاد از نوع تلویحی و پنهانی به آیات قرآن است که اثرپذیری از قرآن دارد. در این نوع استشهاد، مضمون یا تصویری قرآنی در سخن آورده یا بر پایه آیه بنیان نهاده می‌شود و فقط اشاره به آیه می‌گردد.

دیگر موارد استشهاد امام خمینی رحمته الله علیه به آیات قرآن کریم را می‌توان در شرح حدیث جهاد با نفس، حدیث ریا، حدیث عجب، حدیث کبر و ... دید.

۲. استدلال‌های قرآنی

قرآن کتاب راهنما و نور هدایت است. یکی از محورهای مهم در تبیین حقایق الهی در کتاب و حیانی، بهره‌مندی از استدلال برای اثبات برخی اصول فکری و عقیدتی است. برای نمونه خداوند برای محال بودن دو خدایی در جهان از یک استدلال عقلی برای مخاطبان خود بهره می‌برد تا انسان‌های ناباور نیز بتوانند با اندیشیدن در این استدلال عقلانی از باور شرک آلود و نادرست خویش دست‌کشند. خداوند در دفع اندیشه شریک قائل شدن برای خداوند، با اشاره به نظم و

قاعده‌مندی جهان طبیعت می‌فرماید: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ؛ اگر در آن دو [=زمین و آسمان] جز خدا، خدایانی [دیگر] وجود داشت، قطعاً [زمین و آسمان] تباہ می‌شد. پس منزّه است خدا، پروردگار عرش، از آن چه وصف می‌کنند» (انبیاء/۲۲). دلیل ساده و روشنی که در این آیه برای توحید و نفی دیگر خدایان آمده است، یکی از دلایل دقیق فلسفی با عنوان «برهان تمناع» است.

از آن جایی که قرآن منشأ پیدایش دانش‌های فراوانی میان مسلمانان شده، مهم‌ترین منبع اندیشه مسلمانان و معیار دیگر منابع تفکر اسلامی چون حدیث و سنت است. امروزه سلاح اصلی ما قلم و بیان است که در برابر آراء و اندیشه‌های دیگران با سلاح برهان استدلال بایستیم و از عقاید خود دفاع کنیم. از این رو، روش‌های استدلالی قرآن در بیشتر موارد متکی بر امور محسوس عینی است که هیچ عاقلی در آن تردید نمی‌کند. سبک‌های بیان استدلال، دارای گونه‌های مختلفی هستند و در قرآن کریم از روش‌های متعددی در مقام استدلال استفاده شده که در آن اسلوب‌های بیانی مختلفی ارائه گشته و یکی از شاخصه‌های کلام امام خمینی رحمته‌الله‌علیه، استشهاد و استدلال به قرآن است.

۱-۲. دوستی با اهل بیت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم: امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در بیان دعوت به اخلاص در شرح حدیث ریا، این‌گونه می‌فرماید: «رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم منحصر می‌کند اجر خود را به مودت ذوی‌القربی، صورت این مودت و محبت در عالم دیگر برای ما شاید از همه صور نورانی‌تر باشد. آن هم برای خود ماست و رسیدن ما به سعادت و رحمت. پس مزد رسالت عاید خود ما شد و ما از آن بهره‌مند گردیدیم، ما بیچاره‌ها چه منتی بر آن‌ها داریم؛ اخلاص و ارادت ما برای آن‌ها چه نفعی دارد؛ شما و ما بر علماء امت چه منتی داریم؟ چنان‌چه خدای تعالی می‌فرماید: «يَمُتُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُتُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ * إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ؛ بگو به آن‌ها که به تو منت گذاشتند به اسلام خود و گفتند ما اسلام آوردیم بی جنگ؛ منت نگذارید بر من به اسلام خود، بلکه خدا منت می‌گذارد بر شما به هدایت کردن شما اگر راستگو هستید در این ادعا * همانا خدا می‌داند پنهانی‌های آسمان‌ها و زمین را و خدا بیناست به آن چه می‌کنید» (حجرات/۱۷-۱۸) (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: ص ۵۰).

پیغمبر آفتاب منیر است در جهان وینان ستارگان بزرگند و مقتدا

(سعدی، ۱۳۸۰ش: ص ۴۶۹)

در این قسمت از شرح حدیث، امام خمینی رحمته‌الله‌علیه پس از بیان دعوت به اخلاص، استدلال به

قرآن می‌کند و می‌فرماید: پس اگر ما صادق باشیم در دعوی ایمان، خداوند در همین ایمان هم بر ما منت دارد. زیرا خداوند بصیر به عالم غیب است و می‌داند صور اعمال ما و صورت ایمان و اسلام ما در عالم غیب چیست. این استدلال قیاس افتراقی شرطی است که افاده دلیل با روش اضراب است (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: ص ۵۱). «مقصود از «اضراب» اعراض از سخن نادرست است که با ادواتی مانند «بل» انجام می‌گیرد. گاهی از سخن نادرست، اضراب و اعراض می‌شود که این اضراب با بیان مطلب درست و دلیل آن صورت می‌گیرد و گاهی اضراب به معنای انتقال از مطلبی به مطلب دیگر است که در این اضراب پس از بیان یک مطلب به دلیل واقعی آن اشاره می‌شود» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ج ۵، ص ۲۵۲).

۲-۲. **صورت ملکوتی نفاق:** در شرح حدیث نفاق و در بیان صورت ملکوتی آن، امام خمینی رحمته الله علیه چنین می‌فرماید: «نفاق و دورویی، علاوه بر آن که خود صفتی است بسیار قبیح و زشت که انسان شرافت‌مند هیچ‌گاه متصف به آن نیست و دارای این صفت از جامعه انسانیت خارج بلکه با هیچ حیوانی نیز شبیه نیست و مایه رسوایی و سرشکستگی در این عالم پیش اقران و امثال است، ذلت و عذاب الیم در آخرت است و اسباب رسوایی او پیش خلق خدا و سرافکندگی او در محضر انبیاء مرسلین علیهم السلام و ملائکه مقربین گردد. در حدیث دیگر از رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: می‌آید روز قیامت آدم دو رو، در صورتی که یکی از دو زبانش از پشت سرش خارج شده و یکی از آن‌ها از پیش رویش و هر دو زبان آتش گرفته و تمام جسدش را آتش زده‌اند. پس از آن، گفته شود این است کسی که در دنیا دو رو و دو زبان بود (ابن بابویه، ۱۳۶۸ش: ص ۳۱۹) و مشمول آیه شریفه است که می‌فرماید: «وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ؛ و آن‌ها که عهد خدا را پس از استوار کردن آن می‌شکنند و پیوند خود را با آن چه خداوند به پیوند آن فرمان داده می‌برند و در زمین تباهی می‌کنند، آنانند که لعنت برای آن‌هاست و سرانجام بد آن سرای را دارند» (رعد/۲۵) (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: صص ۱۷۵-۱۷۶).

ای درونت برهنه از تقوا کز برون جامه ریاداری
 پرده هفت رنگ در مگذار تو در خانه بوریا داری
 (سعدی، ۱۳۷۴ش: ص ۱۴۱)

در این فراز از شرح حدیث نفاق، امام خمینی رحمته الله علیه بعد از بیان صورت ملکوتی نفاق و بیدار ساختن اندیشه‌ها و بالا بردن سطح معرفت برای خواننده، استدلالی از قرآن می‌آورد. این استدلال از نوع قیاس استثنایی است که از نوع افاده تعلیل با ساختار اشاره است که در این

نوع تعلیل اگر موضوعی ذکر شود و سپس صفاتی برایش آورده شود و بعد از آن صفات، اسم اشاره‌ای آورده شود که اشاره به موصوف آن صفات است و پس از آن اسم اشاره، حکمی بیان شود، هدف از آوردن این اسم اشاره این است که دلالت کند بر این که علت ثبوت آن حکم بعد از اشاره برای موصوف، وجود آن صفات برای اوست. این مطلب به این معنا است که صفات قبل از اسم اشاره حد وسط و علت برای اثبات آن حکم بعد از اسم اشاره برای موصوف مشارالیه است (ابن بابویه، ۱۳۶۸ش: ص ۵۳).

امام خمینی رحمته الله علیه در موارد دیگری از کتاب شرح چهل حدیث به آیات قرآن کریم استدلال کرده است که از آن جمله می‌توان به شرح حدیث جهاد با نفس در موضوع آبادانی دنیا و آخرت و حدیث کبر در موضوع کبر با انبیای الهی علیهم السلام و حدیث حسد، حدیث غضب، حدیث تفکر و ... اشاره کرد.

۳. بیان مصادیق قرآنی

قرآن کریم این کتاب آسمانی برای هدایت عموم بشر در تمام زمان‌ها آمده است. از این رو نویسندگان و ادیبان در خلق آثار ادبی خود از شیوه‌های بیانی قرآن، الگوهای بسیاری می‌گرفتند. یکی از این شیوه‌ها، بیان مصداق در قرآن است که آن‌ها از الفاظ و اندیشه‌های قرآنی در آثار خود بهره می‌جستند. یکی از شاخصه‌های کلام امام خمینی رحمته الله علیه که از انس آن بزرگوار با قرآن و تسلط ایشان بر آیات و معارف بلند آن سرچشمه می‌گیرد، بیان مصداق است که با به‌کار بردن تعبیر قرآنی، شاهی برای مدعای خود می‌آورند.

۳-۱. **مقام اطمینان:** امام خمینی رحمته الله علیه در فراسازی از این حدیث، خواننده را دعوت به اخلاص می‌کند و می‌فرماید: «توحید فعلی را که اول درجه توحید است در قلب، با هر وسیله‌ای است جایگزین کن و قلب را مؤمن و مسلم نما به این کلمه مبارکه و مهر شریف «لا اله الا الله» را بر قلب مؤمن بزن و صورت قلب را صورت کلمه توحید کن و به مقام «اطمینان» برسان و به او بفهمان که مردم نفع و ضرر نمی‌توانند برسانند؛ نافع و ضار خداست و این کوری و نایبایی را از چشم خود برطرف کن که بیم آن است که مشمول «رَبِّ لِمَ حَسْرَتِنِی اَعْمِی» (طه/۱۲۵) گردی و در روز بروز سرائر، کور محشور گردی. اراده حق تعالی، قاهر به همه ارادات است؛ اگر قلبت به این کلمه مبارکه اطمینان حاصل کرد و او را تسلیم این عقیده نمودی، امید است کارت به انجام رسد و ریشه‌ی شرک، ریا، کفر و نفاق از قلبت قطع شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: ص ۶۳).

این جهان خود حبس جان‌های شماست هین روید آن سو که صحرای شماست

(مولوی، ۱۳۷۶ش: ص ۲۷)

در اینجا امام علیه السلام بیان مصداق می‌آورد و آیه را تطبیق می‌دهد به این مورد خاص (کوری) و این بیان مصداق به منظور عینی کردن مورد خاص و خارج کردن خواننده از ابهام صورت می‌گیرد. در این روش، آیات قرآن را با موارد خارجی تطبیق می‌دهند، هرچند این تطبیق بر اشخاص و اقوام حتی حوادث و موضوعاتی باشند که در زمان نزول قرآن نبوده‌اند و بعدها به وجود آمده‌اند.

۲-۳. **میزان شناخت اندیشمندان:** امام خمینی علیه السلام در بیان میزان در علم این‌گونه می‌فرماید: «گمان نکنند علمای مفاهیم و دانشمندان اصطلاحات و عبارات و حافظین کتب و مسفورات اهل علم بالله و ملائکه و یوم‌الآخره هستند. اگر علوم آن‌ها نشانه و علامت است، چرا در قلوب خود آن‌ها تأثیرات نورانیت نکرده، سهل است بر ظلمات قلوب و مفسد اخلاق و اعمال آن‌ها افزوده! و در قرآن کریم، میزان برای شناختن علما بیان فرموده است آن‌جا که می‌فرماید: «إِنَّمَا يُخَشَى اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ؛ از بندگان خدا تنها دانشوران (عالمان پرهیزگار دینی) از او می‌ترسند» (فاطر/۲۸). خشیت از حق از مختصات علما است، هرکس دارای خوف و خشیت از حق تعالی نشد، از زمره علما خارج است. آیا در قلب ما در خشیت چیزی است؟ اگر هست، چرا در ظاهر ما اثری از آن پیدا نیست» (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: صص ۴۶۰-۴۶۱).

علم‌های اهل دل حاملشان علم‌های اهل تن حاملشان
(مولوی، ۱۳۷۶ش: ص ۵۳)

در این فراز از حدیث اقسام علم، امام خمینی علیه السلام بعد از بیان این‌که میزان در علم چیست، اشاره به آیه قرآن کریم نموده که خشیت از حق را از مختصات علماء دانسته و هرکس این خشیت از خدا را نداشت، در زمره علماء نیست. این‌جا این بیان، مصداقی بود که امام علیه السلام به آن اشاره کرده است تا خواننده را به ذکر یک حقیقت مهم درباره انسان به این آیه رهنمون کند. نمونه‌های دیگر بیان مصادیق قرآنی در شرح چهل حدیث را می‌توان در شرح روایت فضیلت عالم، روایت راز بالابردن دست‌ها در تکبیر نماز، حدیث آفرینش آدم بر صورت خداوند و ... دید.

۴. تمثیلات قرآنی

قرآن معجزه‌ای است جاویدان و مملو از برنامه‌ها و قوانین رحمت آفرین و دستورهای تربیتی و انسان‌ساز و همین‌طور منشأ پیدایش دانش‌های فراوان در میان مسلمانان است. یکی دیگر از شیوه‌های انتقال سخن و کلام، تمثیل است که در تعریف آن می‌توان گفت: «انتقال ذهن از حکم شیء به ثبوت همان حکم در شیء مشابه» (مظفر، ۱۳۸۶ش: ص ۳۱۶). امام خمینی علیه السلام در یکی دیگر از شیوه‌های انتقال سخنان‌شان، از تمثیلات قرآنی استفاده می‌کند که برای روشن شدن مطلب از این اسلوب استفاده می‌کردند.

۴-۱. **حضور قلب:** در حدیث عبادت و حضور قلب، امام خمینی رحمته الله علیه در بیان تحصیل حضور قلب از راه پی بردن به اهمیت عبادات، این گونه می فرماید: «بدان که از برای هر یک از اعمال حسنه و افعال عبادیه صورتی است باطنی و اثری است در قلب عابد. اما صورت باطنیه آن همان است که تعمیر عوالم برزخ و بهشت جسمانی به آن است؛ زیرا که ارض بهشت قیعان و خالی از هر چیز است، چنانچه در روایت است؛ و اذکار و اعمال ماده تعمیر و بنای آن است. چنانچه در حدیث است و آیات بسیاری در کتاب شریف الهی دلالت بر تجسم اعمال می نماید؛ مثل قوله تعالی: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ؛ پس هرکه هم وزن ذره ای خوبی کند آن را ببیند * هرکه هم وزن ذره ای بدی کند، آن را ببیند» (زلزال/۸-۷) و مثل قوله: «وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا؛ و آن چه کرده اند، حاضر می یابند» (کهف/۴۹) و اخباری که دلالت بر تجسم اعمال و صور غیبیه ملکوتیه آن ها دارد» (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: صص ۴۸۲-۴۸۳).

کنون کرد باید عمل را حساب نه وقتی که منشور گردد کتاب
(سعدی، ۱۳۸۰ش: ص ۴۳۷)

امام خمینی رحمته الله علیه پس از بیان تحصیل حضور قلب و دعوت به بیدار ساختن اندیشه ها و بالا بردن سطح معرفت و آگاهی، تمثیلی از دو سوره متفاوت قرآن می آورد و خواننده را در افزودن نیروی مقاومت و پایداری در عبادت تشویق و ترغیب می کند.

۴-۲. **تحصیل حضور قلب:** در شرح حدیث عبادت و حضور قلب، در بیان تحصیل حضور قلب از راه پی بردن به اهمیت عبادات، امام خمینی رحمته الله علیه این گونه بیان می کنند: «بین قول به تجسم اعمال و قول به معاد جسمانی؛ با این که این مطلب مؤکد آن است و کلمه «تمثل» که در این حدیث شریف است مثل تمثیلی است که در قول خدای تعالی است: «فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا؛ و او در شکل انسانی بی عیب و نقص، بر مریم ظاهر شد!» (مریم/۱۷) که در حقیقت به صورت جسمانیت متمثل می شود، نه آن که خیال و گمان باشد و مثل خواب باشد. در هر صورت صرف کردن امثال این آیات و روایات را از ظاهر خود، با آن که مطابق برهان قوی است که در محل خود مقرر است به مجرد آن که به عقل ما درست نمی آید و مطابق با مذهب حکما و فلاسفه است، مستحسن نیست، بهترین امور تسلیم در محضر قدس کبریای حق و اولیای معصومین علیهم السلام است» (موسوی خمینی، ۱۳۹۸ش: صص ۴۸۵-۴۸۶).

گفتم این روی فرشته ست عجب یابراست گفت این غیر فرشته ست و بشر هیچ مگو

(مولوی، ۱۳۷۶ش: ص ۱۷۵)

در این قسمت از شرح حدیث، امام خمینی رحمته الله علیه بعد از بیان تحصیل حضور قلب از طریق عبادت به کلمه «تمثل» در حدیث می‌پردازد و خود نیز تمثیلی از قرآن آورده که دلیلی برای تأیید و تصدیق موضوع اصلی سخن خود است که برای اطمینان دادن به قلب خواننده به آن استناد می‌کند و افراد را دعوت به تسلیم در محضر قدس کبریای حق و اولیای معصومین علیهم السلام می‌کند.

افزون بر این موارد، امام خمینی رحمته الله علیه در شرح حدیث فضیلت‌های عالم، حدیث عبادت و حضور قلب، حدیث وصایای رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم به امیرالمومنین علیه السلام و حدیث ولایت اعمال، مواردی از تمثیلات قرآنی را شرح و تبیین کرده‌اند.

جمع بندی و نتیجه‌گیری

** بهره‌مندی از آیات قرآن کریم در شرح روایات پیشوایان دین، هم پیشنهاد خود حضرات معصومین علیهم السلام است و هم یکی از قواعد مهم فقه‌الحدیثی در صحت‌سنجی محتوای روایت و شرح آن به‌شمار می‌رود.

** یکی از موارد پرکاربرد در شرح چهل حدیث امام خمینی رحمته الله علیه، استفاده ایشان از آیات متعدد قرآن کریم در فهم و تحلیل روایات است.

** امام خمینی رحمته الله علیه در چهار محور استشهاد، استدلال، تمثیل و بیان مصداق از نمونه‌های قرآنی استفاده کرده‌اند.

** مجموع آیاتی که ایشان در شرح روایات استفاده کرده است، با در نظر داشتن موارد تکراری ۱۴۰ آیه است. از این تعداد آیات، ۷۶ آیه برای استشهاد به قرآن استفاده شده و ۳۰ نیز آیه در جهت استدلال به قرآن آمده است. از ۶ آیه برای تمثیل به محتوای قرآنی اشاره کرده و ۵ آیه نیز به منظور نشان دادن مصداق مطرح شده در روایت مورد بحث، استفاده شده است.

جدول توزیع آیات در شرح روایات کتاب شرح چهل حدیث		
تعداد روایات	تعداد آیات	نوع کاربریست آیه
۳۳	۷۶	استشهاد
۲۳	۳۰	استدلال
۵	۶	تمثیل
۵	۵	بیان مصداق

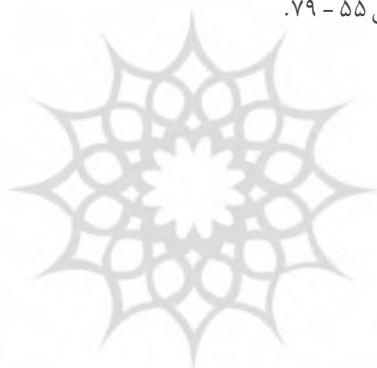

نمودار توزیع آیات در شرح روایات کتاب شرح چهل حدیث

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، (۱۳۶۸ش)، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، محقق: محمد مهدی، خراسان، الشریف الرضی، قم.
۳. _____، (۱۳۷۶ش)، **الامالی**، مترجم: محمد باقر، کمره‌ای، کتابچی. تهران، چاپ ششم.
۴. احمدزاده، مصطفی، (۱۳۸۸ش)، **چهل حدیث امام خمینی رحمته الله علیه کتاب خودسازی**، آیینه پژوهش، شماره ۵۸، صص ۱۶۲ - ۱۷۳.
۵. احمدی سفیدان، حسین (۱۳۹۷ش)، **مناسبات امر سیاست و اخلاق در اندیشه سیاسی امام خمینی رحمته الله علیه با تاکید بر کتاب شرح چهل حدیث**، مجله رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۴۴، صص ۲۷ - ۴۲.
۶. احمدی فقیه، محمد حسن، (۱۳۷۲ش)، **رابطه نیت و اخلاص شرح حدیث بیستم از اربعین حدیث امام خمینی رحمته الله علیه**، ذکر، تهران، چاپ سوم.
۷. جوادی، محسن، (۱۳۷۹ش)، **نگاهی به شرح چهل حدیث امام خمینی رحمته الله علیه**، فصلنامه نقد و نظر، شماره ۲۱ و ۲۲، صص ۷۰ - ۸۳.
۸. حافظ، شمس الدین محمد، (۱۳۹۴ش)، **دیوان اشعار**، نوید، شیراز.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشیعة**، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، قم.
۱۰. روحانی، سید حمید، (۱۳۵۹ش)، **بررسی تحلیلی از نهضت امام خمینی رحمته الله علیه**، انتشارات راه امام، تهران.
۱۱. سبحانی، جعفر، (۱۳۹۲ش)، **ابعاد شخصیت حضرت آیت الله العظمی امام خمینی رحمته الله علیه**، مطالعات قرآنی نامه جامعه، شماره ۱۰۴، صص ۱۱ - ۱۹.
۱۲. سعدی، مصلح بن عبدالله، (۱۳۷۴ش)، **گلستان**، اقبال، تهران، چاپ هشتم.
۱۳. _____، (۱۳۸۰ش)، **کلیات سعدی**، مصحح: محمد علی، فروغی، هرمس، تهران.
۱۴. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ پنجم.
۱۵. فتاحی زاده، فتحیه و افشاری، نجمه، (۱۳۸۹ش)، **روش فهم حدیث در وسائل الشیعه**، فصلنامه حدیث پژوهی، شماره چهارم، صص ۶۷ - ۹۸.
۱۶. کبیری، زینب، (۱۳۸۸ش)، **گزارشی از کتاب چهل حدیث امام خمینی رحمته الله علیه**، فرهنگ پژوهش، شماره پنجم، صص ۱۸۷ - ۱۹۲.

۱۷. کلانتری، علی اکبر، (۱۳۹۵ش)، **تبیین حدیث با قرآن امکان و مصادیق آن**، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۳۱، صص ۹۷ - ۱۱۷.
۱۸. مدیر شانه چی، کاظم، (۱۳۸۸ش)، **تاریخ حدیث**، سمت، تهران.
۱۹. مسعودی، عبدالهادی، (۱۳۹۶ش)، **روش فهم حدیث**، سمت، تهران، چاپ ۱۱.
۲۰. مظفر، محمدرضا، (۱۳۸۶ش)، **المنطق**، اسماعیلیان، قم، چاپ ۱۴.
۲۱. موسوی خمینی، روح الله، (۱۳۹۸ش)، **شرح اربعین حدیث**، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه، تهران.
۲۲. مولوی، جلال الدین محمد، (۱۳۷۶ش)، **مثنوی معنوی**، تصحیح: رینولد، نیکلسون، فکنوس، تهران.
۲۳. میرجلیلی، علی محمد، رضایی هفتادار، حسن و ملکی، یاسر، (۱۳۹۶ش)، **پیش فرض ها و مبانی فهم و نقد روایات از دیدگاه امام خمینی رحمته الله علیه**، دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات فهم حدیث، سال چهارم، شماره اول، صص ۵۵ - ۷۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی